

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТІНІЗАЦІЇ	
ВІДНОСИН У ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	7
1.1. Сутність, ознаки та види тіньових відносин у підприємницькій діяльності	7
1.2. Сучасний стан тіннізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні та світі	27
1.3. Поняття, принципи та завдання детінізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні	40
Висновки до першого розділу	52
РОЗДІЛ 2	
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕТІНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН	
У ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	58
2.1. Суб'єкт, об'єкт і предмет детінізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні	58
2.2. Адміністративно-правове регулювання детінізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні	72
2.3. Основні напрямки детінізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні	86
2.4. Організаційно-методичне, матеріально-технічне, кадрове та інформаційне забезпечення детінізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні	108
Висновки до другого розділу	125
РОЗДІЛ 3	
ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ	
ЗАСАД ДЕТІНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН	
У ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	131
3.1. Зарубіжний досвід детінізації відносин у підприємницькій діяльності та можливості його використання в Україні	131

3.2. Стратегія детінізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні	153
3.3. Шляхи вдосконалення форм і методів детінізації відносин у підприємницькій діяльності в Україні	167
Висновки до третього розділу	181
ВИСНОВКИ	188

ВСТУП

Одним із глобальних ризиків сьогодення є зростаючі масштаби тіньового сектору економіки, який має місце практично у всіх, навіть високо розвинених, країнах Європи та світу. За різними оцінками, в Україні тіньовий оборот складає 20-60 % ВВП, проте і середнє значення цього показника перевищує критичний допустимий поріг, є суттєвою перешкодою та загрозою для сталого розвитку країни, її фінансової й національної безпеки, свідчить про існування в державі так званої відтворювальної системи тіньових економічних відносин.

Затяжна політична та фінансова криза в Україні, проведення анти-терористичної операції на Сході країни, соціальна напруга, кризові очікування в суспільстві й, відповідно, зростаючі ризики, а подекуди й повне унеможливлення ведення підприємницької діяльності на вітчизняних ринках обумовлюють збільшення частки тіньової економіки. За таких умов детінізація відносин у підприємницькій діяльності є важливим напрямком реалізації державної політики, що безпосередньо закріплено у Національній антикорупційній стратегії на 2011-2015 рр. та Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму на період до 2015 р.

Незважаючи на постійні зміни у законодавчому регулюванні детінізації відносин у підприємницькій діяльності, низка проблем й досі залишаються не вирішеними у цій сфері: 1) відсутній оптимальний розподіл компетенції органів виконавчої влади у сфері публічного адміністрування з недопущення тіньової діяльності підприємств в Україні, має місце дублювання їхніх функцій і повноважень; 2) недостатньою є взаємодія суб'єктів публічної адміністрації, у тому числі правоохоронних органів щодо протидії детінізації у сфері економіки); 3) низька результативність передбачених Указом Президента України «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» від 18.11.2005 р. № 1615/2005 та іншими актами заходів з детінізації відносин у підприємницькій діяльності; 4) необхідність імплементації положень Угоди про асоціацію України з ЄС стосовно вжиття заходів щодо детінізації економіки; 5) низькою

залишається якість організаційного, матеріально-технічного, кадрового та інформаційного забезпечення детінізації відносин у підприємницькій діяльності; б) відсутність схваленої урядом національної стратегії безпосередньо детінізації відносин у підприємницькій діяльності, що унеможливорює своєчасне та ефективне її здійснення тощо. Саме тому вирішенню цих та інших проблем значною мірою можуть сприяти дослідження адміністративно-правових засад детінізації відносин у підприємницькій діяльності.

Варто зауважити, що різні аспекти тіньової економіки, а також адміністративно-правові засади детінізації відносин у підприємницькій діяльності у національному та глобальному масштабі досліджували багато українських і зарубіжних учених, а саме: О.І. Барановський, С.А. Буткевич, З.С. Варналій, В.М. Геєць, А.М. Гетьманець, Ю.Я. Грошовик, Н.П. Дригваль, Д.В. Журавльов, М.В. Завальний, Г.В. Задорожний, В.В. Засанський, М.В. Колдовський, Ю.А. Комісарчук, В.М. Кулагін, А.М. Куліш, П.Ю. Курмаєв, І.І. Мазур, В.О. Мандибура, В.І. Мунтіян, А.М. Новицький, С.П. Позняков, В.М. Попович, В.А. Предборський, О.О. Ревякін, О.П. Рябченко, Т.А. Тищук, О.В. Турчинов, Ю.М. Харазішвілі, К.І. Швабій та ін. Проте, незважаючи на достатньо велику кількість наукових праць із досліджуваної проблематики, адміністративно-правові засади детінізації відносин у підприємницькій діяльності висвітлено фрагментарно, що обґрунтовує актуальність комплексного дослідження у цій сфері, зумовлює його наукове і практичне значення.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТІНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН У ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Сутність, ознаки та види тіньових відносин у підприємницькій діяльності

Сьогодні одним з очевидних наслідків суттєвого поглиблення політико-правової, фінансово-економічної та соціальної нестабільності в Україні протягом 2013-2015 рр., загострення криміногенної обстановки в окремих регіонах країни, що спостерігається в процесі проведення антитерористичної операції, є погіршення умов ведення бізнесу на внутрішньому та міжнародному ринках, у тому числі значне зростання ризиків і кризових очікувань суб'єктів підприємницької діяльності, що в комплексі спричинює посилення відтоку капіталу з легального сектору економіки в так звану тінь.

За оцінками різних експертів, в Україні тіньовий обіг складає 40-60% ВВП, при цьому поширення тіньової економіки разом із дисбалансом макроекономіки та дефіцитом ресурсів об'єктивно відносять до глобальних ризиків майбутнього десятиріччя¹. Наведене цілком обгрунтовується негативним впливом тіньових відносин на державний і суспільний розвиток, стан національної та державної безпеки, рівень ефективності вітчизняної економіки та, зокрема, підприємницької діяльності.

Так, поширення неформальної зайнятості як одного з видів тіньових відносин у підприємницькій діяльності обумовлює спотворення даних в обсягах і структурі ВВП, низьку результативність впроваджуваних реформ і заходів із соціально-економічного розвитку, погіршення рівня життя населення і його незахищеність, що породжує соціальну нерівність у контексті реалізації та дотримання законодавчо встановлених прав і свобод людини та громадянина. З однієї

¹ Global Risks Report 2011. Sixth Edition. An initiative of the Risk Response Network // World Economic Forum. – 2011 [E-resource]. – Access mode : <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>.

сторони, зайнятість у тіньовому секторі економіки приваблює більш високими доходами та можливостями їх одержання (низькі вимоги щодо кваліфікації, освіти, професіоналізму, менші затрати на оплату праці найманих працівників, нарахування податків і зборів тощо), проте, з іншої сторони, підприємці, як і наймані працівники, переходять у тінь, виходячи з об'єктивної необхідності «триматися на плаву» в наявних умовах бізнес-середовища й одержувати «гідний» дохід за результати своєї діяльності, у чому вбачаються передусім суттєві прорахунки державно-владної політики.

Як бачимо, природа тіньових відносин є двоякою, проте беззаперечним видається той факт, що підвищення рівня тінізації економіки країни – це реальна загроза не лише її фінансовій, але й національній безпеці в цілому, оскільки наслідком тіньових відносин є криміналізація підприємницької діяльності, одержання доходів злочинним шляхом й «відмивання» останніх, посилення корупованості владних структур, фінансування тероризму тощо. Як справедливо зазначає Ф. Шнайдер, тіньовий сектор економіки існує практично в кожній країні, проте його розмір багато в чому визначається економічним порядком в цій країні: при сильній владі, кращій законодавчій базі та організованому управлінні обсяг тіньової економіки є незначним, і навпаки².

Незважаючи на високий рівень тінізації української економіки й пов'язані з цим загрози, нормативно-правове, кадрове та інституційне забезпечення детінізації відносин у підприємницькій діяльності залишається неефективним, політка уряду та інших органів державної влади в цьому питанні – нескоординованою, безсистемною та непослідовною, у результаті чого тіньовий сектор набуває організованого характеру, і має місце нагальна необхідність розробки та впровадження адекватної реаліям сьогодення стратегії детінізації вітчизняної економіки.

Слід зазначити, що проблематику тіньової економіки досліджували багато українських і зарубіжних учених, а саме: Д. Блейд, З. С. Варналій, В. М. Геєць, Г. Гросман, Б. Даллаго, Г. В. Задорожний, Ю. Б. Іванов, О. Г. Кальман, Ю. А. Комісарчук, П. Ю. Курмаєв,

² Шнайдер Ф. Теневые экономики: размеры, причины роста и следствия / Ф. Шнайдер, Д. Энсте // Аргументы и факты. – 2001. – № 17. – С. 6.

С. О. Лук'яненко, І. І. Мазур, В. О. Мандибура, С. П. Позняков, В. М. Попович, В. А. Предборський, О. О. Ревякін, Т. А. Тишук, О. В. Турчинов, Е. Фейг, К. І. Швабій, Ф. Шнайдер та ін. Проте сутність, ознаки та види тіньових відносин у підприємницькій діяльності потребують уточнення й подальшого дослідження, що є невід'ємною складовою процесу розробки ефективної стратегії їх детінізації.

У даному контексті важливим є питання власне розуміння сутності поняття тіньової економіки, в тому числі і підприємницької діяльності. Слід зазначити, що серед науковців не сформувалося єдиної точки зору щодо трактування сутності досліджуваного поняття. Навіть термін «тіньова економіка» не є усталеним й інтерпретується зарубіжними дослідниками разом із «тіньова» (shadow), «чорна» (black), «таємна» (clandestine), «прихована» (hidden), «неформальна» (informal), «невидима» (invisible), «нерегульована» (irregular), «неофіційна» (non-official), «паралельна» (parallel), «друга» (second), «секретна» (subterranean), «підпільна» (underground), «неповідомлена» (unobserved), «неофіційна» (unofficial), «незареєстрована» (unrecorded) тощо³. Найбільш поширеними є терміни «тіньова» і «неформальна» економіка.

Як слушно зазначається з цього приводу в Заключних положеннях Резолюції МОП щодо гідної праці та неформальної економіки 2002 року, незважаючи на відсутність універсального, точного чи прийнятного визначення терміна «неформальна економіка», існує загальне розуміння, що йдеться про широку різноманітність умов, у яких діють працівники, підприємства та підприємці, але які характеризуються певними особливостями. Зокрема, вони стикаються зі специфічними труднощами і проблемами, інтенсивність яких може змінюватися залежно від умов та обставин, що склалися на рівні країни, у сільських районах або в містах. Тому у Заключних положеннях 2002 року пропонується терміном «неформальна економіка» позначати всю економічну діяльність працівників та економічних об'єктів, які на підставі законодавства або існуючої практики зовсім не підпадають або не повною мірою охоплюються офіційними правовими положеннями, або чинне законодавство не сприяє його застосу-

³ Thomas J. Informal Economic Activity / Thomas J. – Michigan : The University of Michigan Press, 1992.

ванню, оскільки це вбачається недоцільним через значні адміністративні труднощі або надмірні витрати⁴.

З цього приводу цікавою є точка зору В. О. Мандибурі – прихильника правового підходу, згідно з яким економіка поділяється на дві частини: легальну («білу», «світлу», «традиційну») та «тіньову» («приховану») – напівлегальну («сіру»); нелегальну; кримінальну («чорну»). При цьому автор у широкому розумінні до складу тіньової економіки відносить всі види неврахованої, нерегламентованої, прихованої та законспірованої економічної діяльності (незалежно від того, чи є вони протиправними, чи ні); у вузькому розумінні – виключно ті види економічної діяльності та відповідні відносини, які за своїм змістом є або протиправними, або суспільно небезпечними⁵.

До прихильників «вузького» розуміння, за В.О. Мандибурою, можна віднести В. М. Поповича, який стверджує, що тіньова економіка – це такий стан розвитку кризових, криміногенних процесів в економіці, коли доходи злочинного походження стали засобом скоєння нових, нерідко більш небезпечних злочинів, а отримані за рахунок їх скоєння доходи перестали носити споживчий характер, а трансформувались у базу відтворення незаконних капіталів і криміногенного потенціалу в усіх сферах цивільно-правових, організаційно-регулятивних і суспільно-економічних відносин. У той же час можна запропонувати і загальне визначення поняття «тіньова економіка», яке включає заборонену діяльність та діяння протиправного характеру, а також економічну діяльність, яка внаслідок різних причин не враховується в контролюючих органах та органах статистики і не потрапляє в облік національного валового продукту⁶.

Якщо ж звернутися до українського законодавця, то сутність **тіньової економіки в широкому розумінні можна зрозуміти як незареєстровану в установленому порядку економічну діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат**

⁴ Резолюция МОТ о достойном труде и неформальной экономике 2002 года. Заключительные положения : Доклад V (1) // Международная конференция труда, 103-я сессия, 2014 г. – Женева : МБТ, 2014. – 90 с.

⁵ Мандибуря В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження / В. О. Мандибуря ; рец. : В. Ю. Андрієнко, В. М. Шамота. – К., 1998. – 135 с.

⁶ Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія / В. М. Попович. – Ірпінь, 2001. – 524 с.

на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленям від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо)⁷.

Прихильниками широкого розуміння даного поняття є й переважна більшість науковців. Так, Е. Фейг вважає, що тіньова економіка – це вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується і не потрапляє до ВВП⁸. Аналогічно Д. Кассел зазначає, що тіньовою є будь-яка економічна активність, що сприяє створенню економічних цінностей країни, але не враховується в її ВВП⁹. У свою чергу, О. В. Турчинов стверджує, що до тіньової економіки відноситься економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу через порушення чинного законодавства¹⁰. Проте слід зазначити, що у новій Системі національних рахунків 1993 року поняття «економічне виробництво» охоплює також як тіньову економіку, тобто виробництво товарів і послуг, здійснюване підпільно для приховування доходів від оподаткування, так і виробництво певних видів товарів і послуг без належного дозволу, що забороняється законом¹¹.

Слід підкреслити, що за часів адміністративно-командної економіки в СРСР традиційно під тіньовою, або так званою «другою», економікою розуміли господарську діяльність, орієнтовану на приватну

⁷ Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія / В. М. Попович. – Ірпінь, 2001. – 524 с.

⁸ Feige E. How big is the Irregular Economy? / Feige E. // Challenge. – 1979. – Vol. 6. – № 22. – P. 5-13.

⁹ Cassel D. Funktion der Schatten wirtschaft im Koordinations mechanismus Von Markt – und Peanwirtschaften // ORDO. Jahrbuch f r die Orduung von Wirtschaft und Gesellschaft. – Bd. 37. – 1986. – P. 73-103.

¹⁰ Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. – К. : Вид-во АртЕк, 1995. – 300 с.

¹¹ Левченко Н. А. Конспект лекцій з дисципліни «Система національних рахунків» (для студентів денної і заочної форм навчання за напрямом підготовки 0501 «Економіка і підприємництво» (6.030509 «Облік і аудит»)) / Н. А. Левченко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 204 с.

вигоду та пов'язану з порушеннями чинного законодавства¹², з чим не можна погодитися, з огляду на ринковий механізм, що саме й орієнтований на отримання «приватної вигоди».

На відміну від попередніх авторів, Н. А. Левченко пропонує під тіньовою економікою розуміти неконтрольований суспільством рух грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей і послуг, тобто приховані від органів державного управління об'єкти соціально-економічних відносин (отже, і самі ці відносини) між окремими громадянами і соціальними групами. Акцентує безпосередньо на відносинах, що мають місце, і Т. Ламанова, зазначаючи, що тіньова економіка – це сукупність відносин між окремими індивідуумами, групами індивідуумів, індивідуумами та інституційними одиницями, окремими інституційними одиницями щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг, результати яких з тих чи інших причин не враховує офіційна статистика і обсяг якої не включається до макроекономічних показників¹³. У свою чергу, З. С. Варналій вважає доцільним під тіньовою економікою розуміти складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання доходу за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків¹⁴. Аналогічне визначення пропонує у своєму дослідженні й І. І. Мазур¹⁵.

Цікавою є точка зору В. П. Нагребельного, що тіньова економіка – це економічна діяльність, пов'язана з незаконним привласненням особою або групою осіб частини створеної вартості або частки майна через різного роду викривлення об'єктивної інформації про рух грошових коштів та матеріальних цінностей, спотворення даних первинного обліку для заплутування джерел походження доходів, а

¹² Grossman G.A. Tonsorial View of the Soviet Second economy // Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR. – Paper. – 1985. – № 4. – P. 5-11.

¹³ Ламанова Т. Тіньова економіка: визначення, структура, методи оцінки / Т. Ламанова // Економіка, фінанси, право. – 2000. – № 3. – С. 22-26.

¹⁴ Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України / З. С. Варналій // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2014. – № 1. – С. 46-53.

¹⁵ Мазур І. І. Тенденції тінізації української економіки та шляхи її детінізації / І. І. Мазур // Теорії мікро-макроекономіки : зб. наук. праць МОН України. – К. : Академія муніципального управління, 2003. – Вип. 12. – С. 29-38.

також через реалізацію методом лобіювання відповідних законодавчих норм і нормативів схем корисливого перетікання капіталів, здійснення яких не підпадає під кримінальну відповідальність, але зумовлює матеріальні втрати державних або підприємницьких структур та окремих громадян¹⁶.

Разом із загальноновживаним терміном «тіньова економіка» у вітчизняній юриспруденції вживається й поняття «тіньові відносини». Зокрема, С.П. Позняков, досліджуючи тіньові відносини у сфері погашення податкового боргу, під останніми розуміє відносини, пов'язані: із адміністративними, фінансово-правовими деліктами взагалі та у сфері оподаткування зокрема; із правопорушеннями, пов'язаними із реєстраційно-дозвільними і контрольними функціями органів ДПС щодо забезпечення погашення податкового боргу; із легітимними видами фінансово-господарської діяльності податкових боржників, пов'язаними із псевдолегальним капітало- і документообігом^{17,18}.

У свою чергу, Ю. Я. Грошовик визначає тіньові відносини у сфері ЗЕД як відносини, що витікають з деліктів і заборонених видів діяльності, видів господарської діяльності, на які існує спеціальна заборона, а також з легітимних видів зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаних з псевдолегальним капітало- і документообігом при здійсненні експортно-імпорتنих операцій, та деліктів, що витікають з реєстраційно-дозвільних і контрольних функцій службових осіб органів державного регулювання і контролю у сфері ЗЕД¹⁹.

Досліджуючи сутність тіньових відносин, зокрема у підприємницькій діяльності, не можна не погодитися з думкою П. Х. Верхана, що важко знайти іншу таку складну і неоднозначну сферу діяльності, як підприємництво, яке в ринковому господарстві реалізується

¹⁶ Нагребельний В. П. Тіньова економіка / В. П. Нагребельний, В. М. Попович // Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 6. – 768 с.

¹⁷ Позняков С. П. Адміністративно-правовий режим детінізації відносин у сфері погашення податкового боргу : дис. ... канд. юрид. наук / Позняков С. П. / 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – Ірпінь, 2006. – 292 с.

¹⁸ Позняков С. П. Структура та зміст тіньових відносин у сфері погашення податкового боргу / С. П. Позняков // Держава та регіони. Серія: Право. – 2006. – № 2. – С. 21-23.

¹⁹ Грошовик Ю. Я. Організаційно-правові основи детінізації відносин у сфері зовнішньоекономічної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук / Грошовик Ю. Я. / 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – Ірпінь, 2004. – 276 с.

на перехресті економіки, політики, техніки, юриспруденції, психології й етики²⁰. Слід звернути увагу й на офіційне визначення підприємництва як самостійної, ініціативної, систематичної, на власний ризик господарської діяльності, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (ст. 42 Господарського кодексу України)²¹.

Отже, узагальнюючи вищенаведене, пропонуємо під **тіньовими відносинами** у сфері підприємницької діяльності розуміти комплекс невраховуваних офіційною статистикою і неконтрольованих органами державної влади адміністративно-правових та фінансово-економічних відносин: 1) легальних відносин, у т.ч. неофіційних й приховуваних; 2) нелегальних (незаконних) відносин, що виникають у процесі здійснюваної підприємцями самостійно і на власний ризик діяльності (у т.ч. забороненої, незареєстрованої) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку шляхом ухилення від сплати податків та зборів, недотримання встановленого порядку оплати та забезпечення умов праці та інших порушень чинного законодавства.

Для більш глибокого розуміння сутності тіньових відносин у підприємницькій діяльності доцільно сформулювати їх основні ознаки.

У даному контексті ґрунтовними є напрацювання МОП, яка активно досліджує питання переходу від неформальної до формальної економіки. По-перше, неформальну працю проголошено синонімом, хоча й не повною мірою, бідності та вразливості, незважаючи на те, що певні види діяльності забезпечують достаток і дохід, – адже більшість зайнятих у неформальній економіці осіб працюють у неповноцінних і небезпечних умовах, мають низьку кваліфікацію, їхні доходи є менш передбачуваними, нерегулярними і нижчими порівняно з доходами працівників формальної економіки, але при цьому вони працюють протягом більш тривалого часу, не ведуть колективних переговорів, не мають представницьких прав і часто наймаються на невизначених

²⁰ Верхан П. Х. Підприємець: його економічна функція та суспільно-політична відповідальність / П. Х. Верхан. – К, 1994. – 59 с.

²¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – Ст. 144.